

Elmélet és módszer

Nyelvészeti tanulmányok

Szerkesztők: Laczkó Krisztina és Tátrai Szilárd

EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA

A kiadvány az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatásával készült.

Eötvös Collegium

Budapest, 2014

Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója

Borító: Egedi-Kovács Emese

Copyright © Eötvös Collegium 2014 © A szerzők

Minden jog fenntartva!

A nyomdai munkákat a Pátria Nyomda Zrt. végezte

1117 Budapest, Hunyadi János út 7.

Felelős vezető: Fodor István vezérigazgató

ISBN 978-615-5371-21-9

Tartalomjegyzék

Előszó	7
BARTOS HUBA	
Kontrollált referensek: PRO és kontra.....	9
FARKAS TAMÁS	
Névkutatás és dimenzionális nyelvészet. Két esettanulmány	39
GÓSY MÁRIA	
A beszédtervezés tükröződése a spontán beszédben	67
HAADER LEA	
A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi meggondolások egy ómagyar hibatipológiához	87
HÁMORI ÁGNES	
Nevetés a társalgásban.....	105
IMRÉNYI ANDRÁS	
Operátorok a magyar mondatban – funkcionális kognitív nézőpontból.....	131
ITTZÉS NÓRA	
Lexikalizálódás, szemantika, grammatika, etimológia. Szempontok A magyar nyelv nagyszótára címszavainak meghatározásában.....	147
KESZLER BORBÁLA	
Beszélt nyelvi tényezők a kérdés- és felelettipusok vizsgálatában...	165
KISS JENŐ	
A dialektológiai leírás néhány módszertani kérdéséhez	177
KUGLER NÓRA	
A következtetés nyelvi megkonstruálásának empirikus vizsgálata ...	185
KUNA ÁGNES	
Betegségkoncepciók a 16–17. századi orvosi receptek meggyőző részeiben.....	209
LACZKÓ KRISZTINA	
Térdeixis és a mutató névmások a magyarban.....	223

LADÁNYI MÁRIA	
Idegen képzők a magyar szóképzésben: rendszeresség, produktivitás, versengés.....	237
MÁRTONFI ATTILA	
A helyesírás mint szabályrendszer	263
PETTYKÓ MÁRTON	
„Tudom, hogy troll vagy”. Trollok, szándéktulajdonítás és diszkurzív identitásképzés számítógép közvetítette diskurzusokban.....	279
PRÓSZÉKY GÁBOR	
A számítógépes nyelvészet hatása a nyelvleírásra	315
SIMON GÁBOR	
A líra diszkurzív sajátosságai – egy kognitív poétikai líraelmélet lehetőségei.....	323
SIPTÁR PÉTER	
A fonológiai elméletek történetéből	341
SVINDT VERONIKA	
Nonverbális kompenzációs stratégiák afáziában	359
SZATHMÁRI ISTVÁN	
A szecessziós stílus.....	377
SZENTGYÖRGYI RUDOLF	
A nyelvi változások előrejelzésének lehetősége és lehetetlensége ...	397
TÁTRAI SZILÁRD	
Funkcionális pragmatika és kognitív nyelvészet	411
TOLCSVAI NAGY GÁBOR	
A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus. Egy kognitív stíluselmélet vázlata	421

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

A NYELVI VÁLTOZÁSOK ELŐREJELZÉSÉNEK LEHETŐSÉGE ÉS LEHETETLENSÉGE

1. Nyelvi változás és nyelvi megmaradás

A nyelv diakrón vizsgálata során természetesen irányítjuk figyelmünket a nyelvi változásokra, ezek leírását és magyarázatát tekintjük elsődleges kutatói feladatunknak. Pedig „a nyelv története megmaradás és változás [...] együttese” (Benkő 1998: 31), illetve: „A nyelv életére nemcsak a változás a jellemző, hanem a megmaradás is” (Mátai 1994: 13). A változásokat szem előtt tartva jellemzően kevés figyelmet fordítunk arra a kérdésre, hogy ami megmarad, hogyan és miért marad meg (különösen, ha ez a rendszer szabályainak felfüggesztése mellett történik), illetve amely változás elindult, alkalmasint miért torpan meg, illetve (ha rendszerépítésről van szó) miért marad torzóban. E jelenségek vizsgálata ugyanakkor nem ismeretlen a nemzetközi szakirodalomban. Egyetlen kiragadott példa: Bynon egy ógörög hangváltozás érvényre jutásának analogikus eredetű megakadályozásáról szól (1997: 49).

2. A kérdés és a módszer

A feltett kérdés, amelyre végső soron választ keresünk, a következő: Van-e a nyelvi változásoknak megjósolható vagy legalábbis tipikus iránya? Az alábbiakban egyelőre magát a kérdést járjuk körül, majd az ezután következő esettanulmányok segítségével gondolatmenetünk végén kívánunk összegző megállapításokat tenni.

Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy mit értünk a *jósolhatóság* fogalma alatt. Mivel a kurrens nyelvtudományban a kifejezés jelentése nem feltétlenül egyértelmű, le kell szögeznünk, hogy a fogalom alatt a hagyományos nyelvtörténetírás azon szemléletét értjük, miszerint a változások iránya és/vagy megvalósulása előre jelezhető.

Ha a nyelvre mint rendszerre tekintünk, okkal gondoljuk, hogy egy – bármilyen okból – megindult változás (hadd fogalmazzunk ehelyütt általánosságban) a „hasonló” nyelvi elemeket a rendszerkényszer, illetőleg az analógia erejénél fogva magával sodorja. (Az analógia és a rendszerkényszer részleges elkülönítésére lásd Szentgyörgyi 2013a: 221–227.) Másfelől tudjuk, hogy a nyelvi változások mögött jellemzően határozott okrendszert kell keresnünk. Ha ismerjük az okokat – és feltéve, hogy nem lép fel az általuk kiváltott hatásmechanizmust módosítani képes egyéb hatás – az okozatot természetyszerűleg vélhetjük jóslhatónak. Figyelembe kell vennünk továbbá, hogy nem minden lehetséges változás (posszibilitás) valósul meg (realizálódik). Okok és okozatok összefüggésében azonban – azaz annak tükrében, hogy a lehetséges változási irányok csupán látszólag egyenrangúak (Benkő 1998: 118) – az erősebb ok által kiváltott okozat jóslható. Ekként a nyelvi változások előre jelezhetőeknek tűnnek.

Mindezzel szemben a hagyományos nyelvtörténetírás határozott nemmel válaszol a nyelvi változások jóslhatóságának kérdésére: „Jelezhető-e előre a nyelvi változások? Nem” (Kiss 2003: 51). Legföljebb (rendszer-tani okokra visszavezethetően) csupán a nyelvi változások posszibilitásáról lehet határozottabban szólni, azaz arról, hogy „milyen változások nem lehetségesek, s melyek az elvileg lehetségesek” (Kiss 2003: 51). Ebből következően „a kutatás idejéhez képesti jövőre: »prediktív« folyamatvizsgálatot (magyarul egy változás jövőjének vagy egy új változás megindulásának előrejelzését) a tudományos nyelvészet nem vállalhat” (Herman 2001: 394).

Az ellentmondás (részleges) feloldása a nyelvi változások okainak természetében keresendő. Úgy véljük, igaz a jóslhatatlanság mindazon nyelvi változásokra, amelyeknek okai külsők, társadalmi természetűek. Amennyiben a nyelv (az adott nyelvi jelenség) „a társadalom változásait követve változik”, annyiban természetesen a változás előre nem jelezhető: „a társadalom jövője aligha számítható ki akárcsak megközelítő pontossággal” (Kiss 2003: 51). A nyelvre, mint rendszerre tekintve azonban – azaz a belső, nyelvi okokra visszavezethető nyelvi változásokat szemlélve – célszerű feltételeznünk a jóslhatóságot (legalább részlegesen), amennyiben a belső természetű nyelvi változások rendszerszerűek: márpedig jórészt ilyenek. Vizsgálatunkat (és a nyomukban megfogalmazandó összefüggéseket) ennek megfelelően **a belső nyelvi okokból fakadó változások** tanulmányozására szűkítjük.

Az efféle vizsgálatnak azonban módszertani akadályja van: amennyiben a vizsgálati jelen szinkroniájában bocsátkoznánk „jóslásokba”, hipotéziseink igazolására vagy cáfolatára belátható időn belül nem kerülhetne sor. Ezért vizsgálatunkat

a nyelvtörténeti múltba helyezzük. A múltbéli szinkrónia (vagy szinkroniák) egyes jelenségeit – anakronisztikus módon, nyelvtörténeti habitussal felvértezve – vizsgáljuk, és teszünk kísérletet (rendszerbeli összefüggések nyomán) a nyelvi változások előre jelzésére. Az így, hipotézisként megfogalmazott jelzést pedig – ismét a jelenbe helyezkedve – szembesítjük mai nyelvtörténeti tapasztalatainkkal. Vizsgálatunkba a lezajlott nyelvi változások mellett a nyelvi változás elmaradására (nyelvi megmaradás), illetőleg megtorpanására vonatkozó eseteket is szemügyre veszünk.

Mindezek nyomán alapkérdésünket a következőképpen árnyaljuk:

1. Megjósolható-e, hogy változni fog, ami változhat? 2. Megjósolható-e, hogy a változások melyik lehetséges változata érvényesül? 3. Megjósolható-e, hogy a megindult változások befejeződnek?

3. Jósolható és jósolhatatlan változások

3.1. Jósolhatóság – meglehetősen bizonyossággal

Ablatívuszi irányú testes határozóragjaink (a delativus: *-ról/-ről*, az elativus: *-ból/-ből* és a tulajdonképpeni ablativus: *-tól/-től*) a korai ómagyar korban nem alkottak mikrorendszert. A delativus és az elativus eredendően középső nyelvállású magánhangzót tartalmazott. A delativus továbbá egy szótagos, illeszkedő toldalék (vö. [**raŋals>*] **royolz > -ról*): KTSz. [*b*]inucrevl, míg az elativus két szótagos, nem illeszkedő agglutinálódott névutó: HB. *timnucebelevl*, ÓMS. *buabeleul*, KTSz. *mogzotbele[vl]*, *ag[be]levl*. Velük szemben a tulajdonképpeni ablativus ragja felső nyelvállású magánhangzóval áll, az illeszkedésre vonatkozóan pedig a korabeli íráskép nem nyújt támpontot: HB. *gimilcictul*, *gimilce tvl*, *gimilftwl*, *iften tvl*, *ildetuitvl*, *kinzotviatwl*, ÓMS. *vylagum tvl*, KT. *kezdetuitul*, KTSz. *gukeritul*, [*ke*]ralatul. Ezen, alakilag egymástól igencsak különböző toldalékok mikrorendszerré a kései ómagyar kortól kezdődően csupán funkcionális hatóerők eredményeként épülhettek. A funkcionális összekapcsolódás a rendszer elemei között idővel alaki változásokat is indukált. (Nem elképzelhetetlen, hogy ez siettetett például a *belől* egyalakú névutó agglutinálódását, illetve kései ómagyar kori „szabálytalan” illeszkedését: *-balól/-belől*, még a „szabályos” egy szótagúvá válás előtt.) A kései ómagyar korra bekövetkezett elmozdulások nyomán a következő („múltba vetített”) előrejelzés tehető: a mikrorendszer tagjai nem csupán funkcionálisan, de formailag is egymásra találnak: a rendszer vélhetően az egy szótagú, illeszkedő ragokban fog állandósulni. A kései ómagyar elmozdulások a nyelvállás szempontjából a felső és a középső nyelvállású ragsorban való megállapodást is előre jelezhetik. Mindezek a változások a középmagyar korban

az „elvárásoknak” megfelelően játszódtak le, az újmagyar korra – területi és társadalmi megoszlást mutatva – mind a felső, mind a középső nyelvválású ragsor rögzült. (A vonatkozó kutatásról részletesen lásd Szentgyörgyi 2013b.)

3.2. Jósolhatóság – átmeneti bizonytalansággal

A korai ómagyar korban vegyes hangrendű szavaink egy csoportja – számos okra visszavezethetően – utolsó szótagjában magas hangrendű *i*-t, míg megelőző szótagjában, illetve szótagjaiban rendre hátul képzett (mély) magánhangzókat tartalmazott. Ilyen fonotaktikai szerkezetű szavak (nevek) leginkább kölcsönzés eredményeként váltak nyelvünk elemeivé: HB. *achscin*, *Lois*, *Maris*, *Martin* ~ *Martis*, *Udvornik*, *Ugrin* stb. Más eredetű, szláv redukált palatálisból származó *i*-t tartalmaz a TA. *balatin* névalakja, illetőleg veláris *i*-re megy vissza a török eredetű (*ariq* >) *arık*. A magánhangzó-harmónia érvényesülésének kívánalma az ómagyar korban meglehetősen erőteljes (vö. pl. szekunder ragjaink illeszkedését). E rendszerbeli sajátosság szóvégen (lásd toldalékok) feltehetően még nagyobb hatókörű. Így tehát – visszahelyezkedve a múltba – előre jelezhető e szócsoporthangrendi kiegyenlítődése (a későbbi *u* > *o* nyíltabbá válás vizsgálatától ezúttal eltekintünk, de megjegyezzük, hogy ez is hasonló rendszerszerű változás eredménye):

1. táblázat

-i-	-u-	-o-
1165: <i>arich</i> (-)	1055: TA. <i>aruk</i>	1395 k.: <i>arok</i>
1195 e.: HB. <i>achscin</i>	1235 k.: <i>Asscun</i>	1367: <i>Azon</i> (<i>falua</i>)
1055: TA. <i>balatin</i> ~ <i>bolatin</i>	1211: TÖ. <i>Bolotun</i>	1420: <i>Balaton</i>
1255: <i>Lois</i>	1330: <i>Layus</i>	1423: <i>Layos</i>
950 k.: DAI. <i>Μορήση</i> (ς); 1231: <i>Moris</i>	1289: <i>Morus</i>	1324: <i>Maros</i>
1138/1329: <i>Mortin</i> , <i>Martin</i>	1211: TÖ. <i>Mortun</i> ; 1229: <i>Martun</i>	1251: <i>Morton</i> ; 1273: <i>Marton</i>
1055: TA. <i>mortis</i>	11. sz. vége: <i>mortus</i> ; 1358: <i>Mortus</i>	1438: <i>Marthos</i>
1180 k.: <i>Zolnic</i>	1369: <i>Zolnuc</i> ; 1213/1550: VR. <i>Zounuc</i>	1339: <i>Zolnoc</i> (<i>Szolnok</i>)
1055: TA. <i>u[g]rin</i>	1211: TÖ. <i>Vgrun</i>	1334: <i>Vgron</i>
1138: <i>Wasil</i>	1256: <i>Wazul</i>	1437: <i>Wazol</i>
1001–1002: <i>Baluuanis</i> ; 1213: <i>Balvanis</i>	1211: TÖ., 1227: <i>Balvanus</i>	1432: <i>Balvanos</i>
1202–1203: <i>Horogis</i>	1211: TÖ. <i>Horogus</i> ; 1274: <i>Haragus</i>	1473: <i>Haragos</i>
1055: TA. <i>sumig</i>	1171: <i>Sumug</i>	1365: <i>Somog</i>

Figyelemre méltóak a második vastag vonal alatt felsorolt – analógiával alakult – szó- (illetve név-) alakok. Esetükben semmi nem indokolja az utolsó szótagbeli *i*-t: mind az *-s*, mind a *-dzs* (> *-gy*) képző előtt (a tövéghangzóra visszavezethetően) hátul képzett magánhangzót várnánk. Úgy tűnik tehát, hogy a korai ómagyar korban – új jövevényszavak egy jól körülhatárolható csoportja nyomán – kialakult és rövid ideig létezett egy olyan (vegyes hangrendű, utolsó szótagjában *i*-t tartalmazó lexémákból álló) részrendszer, amely átmenetileg felfüggesztette a magánhangzó-harmóniára törekvő nagyobb hatókörű tendenciáját. A kisrendszer pedig belső keletkezésű elemekkel továbbgyarapodott. A nagyobb, erősebb tendencia azonban idővel magával ragadta e mikrorendszer elemeit. Ami korábban analógia hatására épült fel, azt egy másik, nagyobb hatókörű analógia – nyelvtörténeti léptékekkel mérve viszonylag rövid idő alatt – fel is számolta.

3.3. Jósolhatatlan változások

Köztudomású, hogy a nyelvi rendszerben átfogóan érvényesülő tendenciával szemben – sokkal gyengébb hatásfokkal – ellentétes folyamatok is megindulnak. Ilyen a korai affrikálódás ellenében fellépő dezaffrikáció, a palatalizációval szemben ható depalatalizáció, illetőleg a mássalhangzó- és magánhangzó-elhasonulások. Mivel ezek a változások ellenhatásként jelentkeznek, kevésbé rendszerszerűen valósulnak meg, ezért jobbra nem jelezhető előre, mely nyelvi elemeket fogják érinteni. Nemigen tudunk magyarázatot adni például arra a kérdésre, miért éppen az alábbi (homogén fonotaktikai felépítésű) lexémákat érintette az ómagyar kori magánhangzó-elhasonulás: tör. *baqa* > *béka*, *ajándok* > *ajándék*, *fazokas* > *fazekas*, **royá* (vö. *-ról*) > *reá*, *gyortya* > *gyertya*, *hornyó* > *hernyó*, *tahát* > *tehát* stb.

3.4. Részösszegzés

Az eddigi eseteket nagyszámú további változás megfigyelésével folytathatnánk, amelyek nyomán megállapítható, hogy a nyelvi rendszer működését megismerve, az okok hatókörét, erejét feltérképezve a belső nyelvi okokra visszavezethető változások jó része erős valószínűséggel előre jelezhető. Az okok ereje és hatóköre azonban – tekintve, hogy a nyelv élő organizmus – nem törvényszerűségeként, hanem tendenciaként érvényesül. Az „előrevetített”, „elvárt” változással szembe forduló realizációk pedig – a fenti esetek tükrében – részint **időlegeseeknek**, **átmenetieknek** tűnnek, részint kivételekként jelentkeznek. Ellenpróbaként fel kell tennünk a kérdést: vannak-e, lehetnek-e a változást indukáló mechanizmusoknak rendszerszerűen (tehát nem kivételekként) és maradandóan ellenálló, illetőleg ezeknek „nem engedelmeskedő” nyelvi egységek vagy folyamatok?

4. A diakrón megmaradás, megtorpanás és hezitálás esetei

Az alábbiakban olyan rendszerszerű összefüggéseket vizsgálunk, amelyek (egymástól is különböző módon) felfüggesztik az „elvárt”, „megjósolt” változás érvényét. Az első esetben egy, a rendszerkényszerrel kezdettől fogva dacoló, „befagyott” részrendszert mutatunk be (diakrón megmaradás). A második példa a nyelvi változás megtorpanását, torzóban maradását illusztrálja, míg a harmadik vizsgálat a lehetséges változási irányok (potencialitások) közötti hezitálás jelenségére világít rá.

4.1. A diakrón megmaradás esete

Míg az utolsó szótagjukban *i*-t tartalmazó, egyebekben veláris hangrendű szavak palatális *i*-jét rövid átmenet után felszámolta a magánhangzó-harmóniára való törekvés (lásd fentebb), addig már legkorábbi nyelvemlékeinkben is dokumentálható egy olyan lexémacsoport, amelyben ez a tendencia sohasem érvényesült: jelesül az első szótagjukban *i*-t, ezt követően azonban veláris magánhangzó(ka)t tartalmazó szavak csoportja, lásd pl. TA. *tichon*, HB. *tilutoa*, ÓMS. *sidou* stb. Ezekben az esetekben a nyelvi rendszer jellemzően sosem törekedett az egyebekben igen nagy horderejű magánhangzó-harmónia érvényesítésére. (Ritka, ám jellemző kivételek: HB. *milost* > *malaszt*, lat. *missa* > *mise* stb.)

Szókészletünk ide tarozó legrégebbi (alapnyelvi) elemei első szótagjukban minden valószínűség szerint mély hangrendű, veláris *i*-t tartalmaztak, ezért – éppen a magánhangzó-harmónia érvényesülése okán – az egykori véghangzó is veláris hangrendű volt, ennek nyomán pedig a toldalékolás is (legkorábban a véghangzóknak a primer ragokhoz vonódásával) a veláris hangrendhez illeszkedett. Az első szótagi veláris *i* palatalizációját (Abaffy 2003: 123–124, 126) azonban nem követte a véghangzó (illetőleg a toldalék) hangrend szerinti illeszkedése, így létrejött egy olyan nyelvi kisrendszer, amelyben a lexémák első szótagja magas hangrendű *i*-t tartalmaz, de mély hangrendűen toldalékolódnak (a hosszú magánhangzó a pótlónyúlást követő analógiával magyarázható): *íjat*, *inak*, *nyállal*, *sírok* stb. A magánhangzó-harmóniára való erőteljes nyelvi törekvésnek „elvárás szerint” lassan le kellett volna bontania ezt a (fentebbi eset figyelembevételével átmenetinek jósolható) mikrorendszert, és létrehoznia az illeszkedett (avagy a magánhangzó-harmóniát másként mutató) neológ alakokat. E szócsoporthoz azonban nem ez történt.

A korai török, az átadó nyelvben ugyancsak veláris *i*-t tartalmazó jövevényszavaink (palatalizálódva) már tökéletesen simultak bele az új rendszerbe:

írok, kínos. Ennek nyomán pedig arra is akad példa, hogy – dacolva a magánhangzó-illeszkedés általános törvényszerűségével – palatális *i*-t tartalmazó jövevényszó is (ahol fel sem merül a mély hangrendű *j* egykori jelenléte) toldalékolódhat velárian: például *hidak*. Ezáltal – úgy tűnik – megszilárdult ez a nagyobb tendenciával dacoló kisrendszer.

Kilépve a toldalékolt egytagú szavak köréből, e rendszert az ómagyar korban számos olyan újabb jövevényszó erősíti meg, amelyek első szótagjukban *i*-t tartalmaznak, és vegyes hangrendűek. Ezek az elemek – belesimulva a már rögzült kisrendszerbe – szintén dacolnak a magánhangzó-harmóniával: *iszák, izsóp, tinó, tiszta, viasz, zsidó* stb. Köztük találjuk számos korai helynevet: *Tihany, Bihar, Cikádor* stb. Még szintén az ómagyar korban bővül a kisrendszer a szó eleji mássalhangzó-torlódások „rendhagyó”, azaz nem illeszkedő feloldásával: *iskola, istálló, istráng, király* stb., illetve a szó eleji *jo-/ju-* > *i-* hangváltozás eredményeként: *ihász, iktat, inkább, irgalmaz, Iván* stb. E rendszer elemeit folyamatosan gyarapították belső keletkezésű, e rendszerrel harmonizáló származékszavak: *liba, pirkad, pislog, vihog, vijjog, zsibbad, zsíros, zsvaj* stb., illetőleg további, nagyszámú jövevényelemek: *cirkusz, mínusz, mirtusz, titulus; vihar, zimankó, zivatar; zsvány* stb., egészen a *pszichológus*-ig. Ez utóbbi csoportban különösen is figyelemre méltó az olyan típusú átvétel, amelynek során a magánhangzó-harmónia feladásával épül be e lexémacsoportba a jövevényelem, például *taberna ~ taverna > tivornya*.

E részrendszer meglétével a tudatos nyelvújítás is számolt. Kémiai szaknyelvünk megújítói a nyelvújítási *anyag* szóból elvont (illetve „képzőként” az *arany* főnévben felfedezni vélt) *-any/-eny* elemnévképzőt jellemzően a hangrendnek megfelelően illesztették a valós vagy általuk létrehozott fiktív tövekhez: *dárdany* ’antimon’, *hamany* ’kálium’ stb., illetve *éleny* ’oxigén’, *légeny* ’nitrogén’ stb. Az *i* magánhangzót tartalmazó szótövekhez azonban a képző veláris változatát kapcsolták: *iblaný* ’jód’, *pirany* ’stroncium’, *szikany* ’nátrium’, *timany* ’alumínium’, *vilany* ’foszfor’ stb., illetve a „nagy túlélő”: *higany* (Szentgyörgyi 2014: 293–294).

Ez a nyelvtörténeti korszakok előre haladtával egyre bővülő szócsoporthoz tehát kezdettől fogva dacolt az egyebekben nagyobb horderejű magánhangzó-harmóniával (szemben az utolsó szótagban *i*-t tartalmazó vegyes hangrendű szavakkal), annak érvényesülését következetesen és szinte teljes mértékben felfüggesztette. Ez esetben a változás (pontosabban a megmaradás) anakronisztikus nyelvtörténeti módszerünk alkalmazása mellett is „megjósolhatatlannak” bizonyult. Az ok azonban, amire ez a megmaradás visszavezethető, nem tartozik a „kiindulási paraméterek” közé: a veláris *j* palatalizálódása után elmaradt a véghangzó illeszkedése. Ennek okát egyfelől a toldalék konzerváló erejében (*íja-k*, a toldalék

a véghangzót nem engedi változni: **íje-k*; vö. pl. *hala-k*, ahol a korán agglutinálódott toldalék alsó nyelvéllású véghangzót konzervált ezzel szemben: *halu-k*), másfelől egyes véghangzóknak a toldalékokhoz vonódásában és ekként rögzülésében látjuk (vö. *íj-on*, pl. ezzel szemben: *gyors-an*). Az illeszkedés elmaradása egyúttal mintát teremtett egy új részrendszer számára, amely részrendszer elemeinek folytonos gyarapodása következtében egyre inkább megerősödött, nem engedve teret a magánhangzó-harmónia kényszerítő erejének.

4.2. A megtorpanás esete

A magyar nyelv három igei paradigmát ismer: általános, határozott és ikes paradigma. E három egyfelől (formailag) a legnagyobb jóindulattal is csupán kettő és fél (nyelvtörténeti vonatkozásban az általános paradigma torzóban maradt, az ikes paradigma pedig töredékes), másfelől (funkcionálisan) az egyetlen teljes paradigma mellett a másik kettő lényegében felesleges. Ez utóbbi sommásnak tűnő ítélethez: az ikes paradigma köztudottan funkciótlan, legfeljebb stilisztikai értékkel tudjuk felruházni, a határozott : általános viszony megkülönböztetésére pedig bőven elegendő a határozott névelő : határozatlan névelő (vagy névelőhiány) mint grammatikai eszköz (lásd *az újságot olvastam* : *[egy] újságot olvastam*). A kiépülés megtorpanása majd leállása, valamint a funkcióvesztés nyelvtörténetileg igen szorosan összefügg.

A korai analitikus szerkezetben végbement agglutinálódás eredményeként az alapnyelvi **mi*, **ti*, **si* személyes névmásokra, illetőleg később az egyes és a többes szám megkülönböztetésének igénye okán a **k* többesjelre visszavezethető, időben első igei ragsorunk a következő: *-m*, *[-t >]-d*, *-i* (v. *ø*); *-m•k* [*>-nk*], *-t•k*, *-ik* (v. *-øk*). (A toldalékokat érintő hangváltozások, illetőleg a rendszer kialakulásának további részletei magyarázatától eltekintünk, mindezekre lásd E. Abaffy 1991: 122–139; Sárosi 2003: 159–168.)

A magyar nyelvben kezdettől fogva alapvető (legkorábban a tárgyon kimutatható) igény a határozottság és a határozatlanság megkülönböztetése. A *-t* tárgyrag ugyanis a magyar nyelv legkorábbi szakaszában csupán a határozott tárgy formánsaként szolgált, a határozatlan tárgy sokáig jelöletlen maradt (vö. *fa vágó* > *favágó*). A hagyományos alapnyelvi szórendben (SOV) az alany, illetve a (jelöletlen) tárgy a mondatban elfoglalt helye alapján volt megkülönböztethető. Ha ez a szórend bármilyen okból megváltozott, avagy a két jelöletlen mondatrész egyike elmaradt, az alanyi, illetve a tárgyi funkció nehezen azonosíthatóvá válhatott. A problémát a nyelv egy új paradigma felépítésével kívánta orvosolni: erre szolgált (volna) az ikes ragozás. Az **Emberék fa törik* mondat alanyát elhagyva a **Fa törik* 'fát törik' mondat jelöletlen tárgy alannyá értékelődhetett át: 'fa törik'.

Ezzel együtt az *-ik* személyrag egy új igei paradigma egyes szám 3. személyű ragjaként jelenik meg. (Csak zárójelben jegyezzük meg – gondolatmenetünk lényegét nem érinti –, hogy ez a magyarázat számos ponton ütközik nehézségbe, nem kizárt, hogy a mediális *törík* ige ragja esetleg mediális képzői eredetű.) Az új igei paradigma második eleme az E/2. *-l* személyrag. (Ezt a szakirodalom egybehangzóan képzői eredetűnek tartja, ez önmagában magyarázatra szorulna, könnyebb lenne a képzőátértékelődés magyarázata, ha az *-ik* ragot is képzői eredetűnek tekintenénk.) Az ikes paradigma kiépülése (jelen időben) ezen a ponton megtorpant, majd le is állt. (A mai paradigma E/1. *-m* ragja csak a későbbi általános ragozáshoz képest eltérő rag, valójában a folyamat leállása okán az első igei ragsor ragja rögzült ebben a paradigmában. A paradigma kiépülése pedig a többes számig már nem ért el.) Mindezek alapján ez a csonka vagy töredék paradigma – nyelvtörténeti megközelítésből szemlélve – csupán két tagból áll.

Miért állt le a folyamat? Mert a nyelv időközben talált egy jóval egyszerűbb megoldást az alany és a (jelöletlen) tárgy megkülönböztetésére: a *-t* tárgyragot utóbb minden tárgyra kiterjesztette. Ennek nyomán viszont okafogyottá vált az alany-tárgy megkülönböztetését egyértelművé tevő új (nézetünk szerint mediális) paradigma továbbépítése. A funkcióját veszített ikes ragozás örökségét ugyanakkor a nyelvi rendszer máig hordozza, annak felbomlása még ma is tartó, természetes folyamat.

Amit azonban az egyik oldalon nyertünk, elveszítettük a másikon. A *-t* tárgyrag minden tárgyra való kiterjesztése okán megoldódott ugyan az alany és a jelöletlen tárgy megkülönböztetésének problémája, mindazonáltal felszámolódott a határozottság-határozatlanság megkülönböztetésének a lehetősége. Mivel lenne orvosolható ez a hiány? Egy újabb paradigma kiépítésével. A csonkán maradt ikes ragozás fontos nyelvrendszer-tani tanulsága: képzők átértékelődhetnek igeragokká. Ezt a „nyelvi tapasztalatot” kiaknázva a nyelv elkezd felépíteni új (általános) igei paradigmáját, amelynek a funkciója: a határozatlanság megkülönböztetése a határozottságtól (az ősi, névmási eredetű paradigma ekkor válik a határozottság kifejezőjévé). Az eszközára pedig a képzők csoportja. Az igei paradigma (itt is, mint korábban) lépcsőről lépcsőre, elemről elemre alakul ki. Az épülő rendszer új, képzői eredetű ragsora egyes számban (jelen idő): *-k*, *-sz*, *-n* (v. \emptyset). A többes szám harmadik személy még létrejön az E/3. *-n* személyragból a *-k* többesjel segítségével: *-n•k*, a másik két többes számú személyrag kialakítására azonban már nem kerül sor.

Miért állt le a folyamat? Mert a nyelv időközben talált egy jóval egyszerűbb megoldást a határozottság és határozatlanság megkülönböztetésére: a határozott

és határozatlan névelőt. A funkció kettős jelölése pedig redundáns, feleslegessé teszi ezt a paradigmát (is). Megjegyezzük, hogy a torzóban maradt rendszer (immár lényegében funkció nélkül) számos erőtlen kísérletet tesz a két paradigma teljes szétválasztására néhány további grammatikai eszközzel: a két nyílt szótagos tendenciával (pl. *nézitek* ~ *néztek*); magánhangzó-rövidüléssel (pl. *adná* ~ *adna*), analógiával (pl. *vártok* ~ *várjátok* ← *várja* [> *várja*]; a minta: *nézi* → *nézi-tek*) stb. (A funkcióvesztett paradigmaépítés jellemző példája, hogy időközben az ősi, névmási eredetű ragsor két tagja „átigazol” az új paradigmába: *látunk* [őt → valakit], illetve *vártok* [őt → valakit].) A funkció elvesztése után a paradigmatisz homonimák felszámolása és a két paradigma következetes megkülönböztetésének rendszerkényszere sem rendelkezett elegendő hatóerővel ahhoz, hogy a paradigma teljes kiépülése befejeződjék. A két paradigma teljes szétválása a mai napig nem történt meg (mai közös alakok pl. *vártam őt/valakit*; *várnátok őt/valakit*), harmadik igei paradigmánk (is) torzóban maradt.

4.3. A nyelvtörténeti „hezitálás” esete

Az ómagyar kor elején a szóvégi veláris zöngés spiráns vokalizálódott, majd az így keletkezett diftongus monoftongizálódott (pl. *mezey* > *mezeü* > *mező*), míg ugyanez a spiráns magánhangzóközi helyzetben kiesett, a keletkezett hangűrt pedig hiátustöltő mássalhangzó szüntette meg (pl. *mezeyét* > *mezeét* > *mezejét*). E hangváltozások eredményeképpen egy szabályos tőtípus alakult ki: *fő* : *feje*, *mező* : *mezeje*, *nő* : *neje*, *szőlő* : *szőleje* stb.; veláris példákkal: *ajtó* : *ajtaja*, *aszó* : *aszaja*, *disznó* : *disznaja* stb.

E szabályosan alakult tőtípus azonban – a toldalék nélküli és a toldalékolt alakok jellemző különbözősége miatt – erősen eltért a nagyszámú elemmel képviselt („egyszerűbb”) *begy*: *begye*, *csele*: *csele*, *hely*: *helye*, *szék*: *széke* stb. típustól. Ezen egyszerűbbnek érzett, illetve jóval nagyobb hatókörű tőtípus analógiás eredetű hatást fejtett ki a vizsgált típus egyes elemeire, a toldalékolt alakokból hozva létre az új nominativusi változatokat: *fő* : *feje* > *fej* : *feje*; lásd még: *nej*, *vej*, *nyj*, *disznaj* stb. E „szabályosító analógia” érvényesülésének hatására, illetve a *fej*: *feje* típusnak a nagy hatókörű *hely*: *helye* típusba való betagolódása által az egykori szabályos alakokból (*fő*: *feje*, *mező*: *mezeje* stb.) kivétel lett.

Az immár kivételesnek számító *mező*: *mezeje* tőtípus felszámolásának és a *hely*: *helye* típusba való betagolódásának folyamata azonban leáll. Nem jönnek létre **ajtaj*, **mezej*, **szőlej* stb. alakok. A folyamat leállásának magyarázata (hasonlóra több esetet látunk, vö. pl. feljebb, az igei paradigmát), hogy a neológ nominativusoknak a toldalékolt alakokból történő „generálásánál” egyszerűbb eljárás kerül felszínre: a nominativusi alak őrződik meg, és ebből jönnek létre újabb toldalékolt

alakok: *mező* : *mezeje* > *mező* : *mezője*; lásd még: *adója*, *csípője*, *szeretője*, *szőlője* stb. Ezt a változást egyben a birtokos személyjeles paradigma is (amelynek első és második személyű alakjait már korábban érintette az analógiás változás) erősíti: *mezőm*, *meződ*, *mezeje* (→ *mezője*), *mezőnk*, *mezőtök*, *mezejük* (→ *mezőjük*).

Ez az utóbbi változási folyamat máig nem fejeződött be. Ezt látszik igazolni, hogy az alakváltozatok „nyelvhasználati erőssége” egy skálán helyezhető el (az egykori „szabályos” alak leggyengébb mai nyelvi jelenlététől a legerősebb felé haladva): 1. *aszó* : *aszója* (R. *aszaja*); 2. *csípő* : *csípője* (nyj. *csipeje*, vö. *adaja*, *szereteje*); 3. *szőlő* : *szőlője* (vál. irod. nyj. *szőleje*, vö. még *disznaja*); 4. *mező* : *mezője* (vál. *mezeje*); 5. *ajtó* : *ajtója* ~ *ajtaja* (mindkettő köznyelvi), illetve (nyj. *vej* ~) *vő* : *vője* ~ *veje* (mindkettő köznyelvi, vö. *vóm* ~ *vejem*; nyj. területi megoszlást mutat). (E sorba nem vettük fel a részleges szóhasadás következtében elkülönülni látszó *fő* : *fője* ~ *fej* : *feje* szópárt, lásd alább.)

A két neológ változattípus – *fej* : *feje* és *mező* : *mezője* – közül a nyelvhasználók az utóbbit érzik „szabályosabbnak”. Ennek nyomán (és mivel a *fej* : *feje* mellett – R., vál., irod. nyelvhasználatban, illetve szóhasadás okán – a *fő* nominativus is felbukkan) a korábban egyalakúvá vált elemek ismét megmozdulnak: *fej* : *feje* + *fő* > *fő* : *fője*; *vej* : *veje* + *vő* > *vő* : *vője*; *nej* : *neje* + *nő* > *nő* : *nője*. Ezekben az esetekben a neológ alakok terjedésével a korábbi változatok nem számolódtak fel.

A bemutatott komplex folyamat a *nej* : *neje* ~ *nő* : *nője* teljes értékű szóhasadásban jutott (a köznyelvben) a legtovább. A diakrón változások során létrejött különböző tőváltozatokat az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:

2. táblázat

mező : *mezeje*

szőlő : *szőleje*

megszűnőben

vál. irod. ill. nyelvjárási szinten

fej : *feje*

vej : *veje*

nem épül tovább,

elkülönülése a részrendszerből (vö. *hely* : *helye*)

megőrzi, ill. nyelvjárási szinten marad

mező : *mezője*

szőlő : *szőlője*

erősödik

a paradigmától is támogatva

nő : *nője* ~ *nej* : *neje*

új részrendszer jött létre,

feltehetően nem épül tovább

A szabályos hangváltozásokkal alakult *mező : mezeje* típus – az alakok jelentős különbsége okán – tehát nem szilárdult meg. Az analógiás kiegyenlítődés előbb a nominativusi alakot mozdította meg (*fej : feje*), de ez a változási mechanizmus megtorpan. Majd elindul a másik irányú változás, amely a személyjeles alakot „igazítaná” a nominativushoz (*mező : mezője*), de lassan, bizonytalanul, a típus elemeit tekintve eltérő hatásfokkal működik. Ez a változás ahhoz eléggé erős, hogy ismét „mozgásba lendítse” az ellenkező módon kiegyenlítődtől típust is (*fő : fője*), ahhoz viszont erőtlenné, hogy a korábbi formákat (*fej : feje*) felszámolja. A folyamatban az analogikus hatások együttesen, illetőleg egymás ellenében is érvényesülnek. Ezek következtében az eltérő hatások, a megtorpanás, a más irányba induló változás összetett hatásmechanizmusai egyfajta diakrón bizonytalanság, „hezitálás” képét mutatják, és ennek eredményeként lazult meg a tőtípus egykor zárt kategóriája.

5. Összegzés

Vizsgálatunk elején a belső (rendszerbeli) okokra visszavezethető nyelvi változásokra vonatkozóan három kérdést tettük fel, ezekre a következő válaszokat adhatjuk:

1. Megjósolható-e, hogy változni fog, ami változhat? – Igen, megjósolható, ha ismerjük a rendszert, a benne működő mechanizmusokat és törvényszerűségeket, különös tekintettel az ok-okozati összefüggésekre. Az előrejelzések azonban nem feltétlenül teljesülnek. Ehhez két szempontot célszerű figyelembe venni: 1. A nem teljesülő (vagy nem az elvárt irányban teljesülő) változások részint kivételes jellegűek. Ezek gyakorta erős tendenciák ellenhatásai. Erre példaként a magánhangzó-elhasonulást említettük. 2. Léteznek nem teljesülő rendszerszerű változások is. Ezek azonban logikai értelemben nem tekinthetők jósolhatatlannak, mivel nem a kezdeti paraméterek ok-okozati összefüggései nem érvényesülnek, hanem a folyamat közben változnak meg a kiindulási feltételek, amelyek okozatukkal fölülírják az előre jelzett vagy már folyamatban lévő mechanizmusokat. A *Tihany* típusú szócsoporthoz ugyanúgy fel kellett volna számolnia a vegyes hangrendűséget, amint az *balatin* > *Balaton* típusban megtörtént. A palatalizációt követően azonban (okait láttuk fentebb) elmaradt a magánhangzó-illeszkedés, ezáltal kialakult egy „szabálytalan” kisrendszer, amelyet elemeinek folyamatos bővülése „szabályossá”, mintaadóvá módosított. Az igei paradigmák kiépülése is időközben megváltozott feltételek okán torpant meg: a funkciót a nyelv a változási folyamat közben egyszerűbb nyelvi eszközökkel váltotta ki. A diakrón hezitálás okait is menet közben fellépő (egymásnak akár

szembe is feszülő) analógiás hatások fellépésének tulajdoníthatjuk. Amint látjuk, a rendszerszerű „teljesületlenség” esetében szó sincs esetlegességről, véletlenszerűségről. Pontos, de a kiindulási paraméterek közül még hiányzó ok-okozati összefüggések avatkoznak be az eredetileg „jósolt” változás folyamatába.

2. Megjósolható-e, hogy a változások melyik lehetséges változata érvényesül? – Igen, a teljes rendszer vagy az adott részrendszer szempontjából nagyobb hatóerejű. Erre a megállapításra is igaz a kivételes eltérés lehetősége (ellenhatás), illetőleg a rendszerszerű változások esetében a befolyásoló hatások erejének (szintén ok-okozati feltételekkel magyarázható) időben történő módosulása.

3. Megjósolható-e, hogy a megindult változások befejeződnek? – Igen, ha azzal számolunk, hogy nem lép fel a folyamatot befolyásoló későbbi hatás (más irányú változást vagy a folyamat leállítását kiváltó erősebb ok, illetőleg egyszerűbb nyelvi megoldás).

Mindez a külső nyelvi okokra (a társadalom, a műveltség stb. változásaira) visszavezethető nyelvi változásokról természetesen nem állítható. Ezekre (de csak ezekre) vonatkozóan továbbra is érvényesnek tekintjük az előrejelzés lehetetlenségét, a „jósolhatatlanságot”, hiszen „a társadalom jövője aligha számítható ki akárcsak megközelítő pontossággal” (Kiss 2003: 51).

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 122–159.
- E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet. (Ósmagyar kor.) In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest, 106–128.
- Benkő Loránd 1998. *A történeti nyelvtudomány alapjai.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bynon, Theodora 1997. *Történeti nyelvészet.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Herman József 2001. A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és nyelvtörténet köréből.* Osiris Kiadó, Budapest, 389–407.
- Kiss Jenő 2003. A nyelvi változás. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest, 23–68.
- Mátai Mária 1994. *Nyelvünk élete.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

- Sárosi Zsófia 2003. Morfémátörténet. (Ősmagyar kor.) In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 129–172.
- Szentgyörgyi Rudolf 2013a. Analógia – diakrón szemmel. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.) *Analógia és modern nyelvreírás*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 215–234.
- Szentgyörgyi Rudolf 2013b. Ablatívuszi típusú határozóragjaink mikrorendszérének változatai a középmagyar kori boszorkányperekben. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 151–168.
- Szentgyörgyi Rudolf 2014. Terminológia és (nyelv)politika. A magyar kémiai nomenklatúra születése, tündöklése és bukása. In: Veszelszki Ágnes – Lengyel Klára (szerk.): *Tudomány, technolektus, terminológia. A tudományok, szakmák nyelve*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 291–297.